

tasavvur

tekirdag ilahiyat dergisi | tekirdag theology journal

e-ISSN: 2619-9130

tasavvur, Haziran/June 2022, c. 8, s. 1: 61-89

Laħn ve Taşhîh Literatüründe Sa‘leb’in el-Faşîh Adlı Eserinin Önemi ve Yeri
The Importance and Place of the Book of Sa‘leb Named Al-Faşîh in Laħn
and Taşhîh Literature

Ali SEVDİ

Dr. Öğr. Üyesi, İğdır Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Arap Dili ve Belegati ABD,
Assistant Professor, İğdır University, Faculty of
Theology, Department of Arabic Language and Rhetoric
alisevdi1984@hotmail.com

ORCID: 0000-0002-1951-7232

DOI: 10.47424/tasavvur.1069709

Makale Bilgisi | Article Information

Makale Türü / Article Type: Araştırma Makalesi / Research Article

Geliş Tarihi / Date Received: 07 Şubat / February 2022

Kabul Tarihi / Date Accepted: 13 Nisan / April 2022

Yayın Tarihi / Date Published: 30 Haziran / June 2022

Yayın Sezonu / Pub Date Season: Haziran / June

Atıf / Citation: Sevdi, Ali. " Laħn ve Taşhîh Literatüründe Sa‘leb’in el-Faşîh Adlı Eserinin Önemi ve Yeri". *Tasavvur - Tekirdağ İlahiyat Dergisi* 8 / 1 (Haziran 2022): 61-89. <https://doi.org/10.47424/tasavvur.1069709>

İntihal: Bu makale, iThenticate yazılımınca taranmıştır. İntihal tespit edilmemiştir.

Plagiarism: This article has been scanned by iThenticate. No plagiarism detected.

web: <http://dergipark.gov.tr/tasavvur> | mailto: ilahiyatdergi@nku.edu.tr

Copyright © Published by Tekirdağ Namık Kemal Üniversitesi,
İlahiyat Fakültesi / Tekirdag Namık Kemal University, Faculty of
Theology, Tekirdag, 59100 Turkey.

CC BY-NC-ND 4.0

Öz

Fetihler ve tercüme faaliyetlerin sonucunda Arap olmayan farklı millet ve kültürlerin Araplarla karşılaşması üzerine, Arapçaya ve Arap dil kurallarının gelişmesine katkı sağladığı gibi kıraatte hatalı okuyuşlara, hadislerde ifade bozukluklarına ve farklı açılardan Arap dilinin bozulmasına da neden olmuştur. Buna karşı fasih Arapçanın muhafazası için yazının geliştirilmesi, dilbilgisi kurallarının tespiti, şairlerin desteklenmesi ve lügat çalışmaları gibi bir takım önlemler alınmıştır. Bu önlemlerden biri de fasîh dil için standartlar belirlemek ve bu standartlara uymayan kullanımlara dikkat çekmektir. Arap dil bilgileri tarafından lahn olarak nitelendirilen bu hatalı kullanımların tespit, teşhir ve taşhîhine yönelik II/VII. yüzyılın ortalarından itibaren “Lahnü'l-âmmе, Mâ telhanu fihi'l-âmmе, lahnü'l-avâm, lahnü'l-havâş” gibi konu başlıklarıyla, konuşmalarda ve yazılı metinlerde yapılan dil hatalarına dair farklı içerik ve üslupta birçok eser kaleme alınmıştır. Bu eserler, dilin korunmasına katkı sağladıkları gibi aynı zamanda yazıldıkları dönemde kullanılan kelime ve ifadelerin geçirdiği değişime yönelik izleme imkânı da sağlamaktadır. Bu bağlamda telif edilmiş eserlerden biri de Ebü'l-Abbâs Sa'leb'in *Kitâbü'l-Faşîh* adlı dil kitabıdır. Söz konusu eserin birçok meziyeti olmakla birlikte en önemli yönü ise eserde halk arasında konuşulan dilin tespiti ve bunların en fasih olanının okuyucuya sunulmuş olmasıdır. Zengin kelime içeriğiyle sözlük ve lügat çalışmalarına bol ve faydalı materyal içermesi ve alandaki birçok esere kaynaklık etmesi gibi özellikleriyle lahn ve taşhîh literatürü alanında önemli bir yer edinmiştir. İlim erbabı tarafından büyük ilgi gören eser, farklı zamanlarda ve ilmî ortamlarda şerh, hâşiye, nakd, zeyl, ihtisâr ve nazm gibi çalışmalarla ele alınmış olup sahanın önemli eserlerinden kabul edilmiş bir yapıttır.

Anahtar Kelimeler: Arap Dili, Ebü'l-Abbâs Sa'leb, Kitâbü'l-Faşîh, Lahn, Taşhîh.

Abstract

The encounter of different non-Arab nations and cultures with Arabs due to conquest and translation activities contributed to the development of Arabic language rules and caused erroneous readings in recitation and expression problems in hadiths and the deterioration of the Arabic language from different perspectives. Against this, some precautions were taken for the preserva-

tion of classical Arabic, such as the development of writing, the determination of grammar rules, the support of poets and lexicon studies. One of the measures taken is to set standards for classical language and to draw attention to the uses that do not comply with these standards. Since the middle of the II/VII century, many works have been written in different content and style on language mistakes made in speeches and written texts, with subject headings such as "Laḥnū'l-‘âmmē, Mâ telḥanu fihi'l-‘âmmē, laḥnū'l-‘avâm, laḥnū'l-havâş". These works not only contribute to the preservation of the language, but also provide the opportunity to monitor the changes in the words and expressions used in the period they were written. In this context, one of the written works is Ebü'l-Abbâs Sa'leb's language book called Kitâbü'l-Faşîḥ. Although the work in question has many merits, the most important aspect is the determination of the language spoken among the people in the work and the presentation of the most eloquent one to the reader. The work has gained an important place in the field of laḥn and taşḥîḥ literature with its rich vocabulary, rich and useful materials for dictionary and dictionary studies, and being a source for many works in the field. The work, which attracted great attention by scholars, has been handled with studies such as şerḥ, ḥâşiye, naqd, zeyl, ihtisâr and nazm at different times and in different scientific environments, and is accepted as one of the important works in the field.

Keywords: Arabic Language, Abu'l-Abbas Sa'leb, Kitâbü'l-Faşîḥ, Laḥn, Correction.

Giriş

Arap grameri literatüründe iki önemli ekolden biri olan Kûfe ekolünün otoritelerinden kabul edilen Ebü'l-Abbâs Sa'leb (öl. 291/904), döneminde Basra ve Kûfe'den sonra kültür ve siyaset merkezi olması yanı sıra ilmî cihetiyle altın çağını yaşayan Bağdat şehrinde doğmuş (h. 200) ve orada yetişmiştir. Dil bilimciliğinin yanında lügat, nevâdir ve şiir gibi ilimlerde de derinliği olan çok yönlü bir şahsiyettir.

Yaşadığı devirde mümkün olabilen en iyi eğitimi görmüş olmasının yanı sıra, keskin bir zekâyâ, güçlü bir muhakemeye ve hafızaya sahip olduğundan kaynaklarda onun hakkında şöyle denilerek şöhretine vurgu yapılmıştır: **ثَلَاثَةٌ أَقْطَابُ أَقْطَابِ أَقْطَابِ بَعْدَهُمْ تَعَلَّبُ** "Kendileri ile

gurur duyulan ve Kûfe ekolü gramerinin kendilerine dayandığı üç dâhinin üçüncüsüdür. Bunlar ise el-Ferrâ' (öl. 207/822), el-Kisâî (öl. 189/805) ve onlardan sonra Sa'leb'tir." Bu anlamda O, Yahyâ b. Ziyâd el-Ferrâ'dan ve Ali b. Hamza el-Kisâî'den sonra Kûfe dil ekolünün önemli âlim ve simalarından biri olup bu alanda uzman ve otorite olarak kabul görmüştür. Dönemin halifeleri olan İbn Mü'tez Billâh (öl. 296/908) ve Abdullâh b. Tâhir'in (öl. 230/844) övgüsüne mazhar olan; gerek kendi döneminde gerekse kendi döneminden sonra yaşayan başta tabakât sahipleri olmak üzere ülemâ ve üdebânın övgüsüne nâil olan ender âlimlerden birisidir.

Sa'leb, döneminde kendi alanında uzman olan farklı âlimlerden eğitim aldığı gibi, İbrahim el-Harbî (öl. 285/899), Ebû İshâk ez-Zeccâc (öl. 311/923), Ahfeş el-Asğar (öl. 315/927), İbn Keysân (öl. 320/932), Niftaveyh (öl. 323/935), İbnü'l- Enbârî (öl. 328/940) ve Gulâmu Sa'leb unvanıyla ünlü olan Ebû Ömer ez-Zâhid (öl. 345/957) gibi Arap dilinde tanınmış nahiv âlimlerinin yetişmesine de vesile olmuştur.

Eleştirel yönüyle meşhur olan Sa'leb, keskin kalemiyle de meşhur biriydi. Başta araştırmamızın konusu olan *Kitâbü'l-Faşîh* adlı eseri olmak üzere, *el-Mecâlis*, *Kavâ'idü's-Şi'r*, *Haddu'n-Nahv*, *el-Kaşîdetü'l-hâliyye*, *Şerhu Dîvânî'l-Hansâ*, *Şerhu Dîvânî Zühayr b. Ebî Sülmâ*, (*Şerhu*) *Dîvânü'l-A'sâ*, (*Şerhu*) *Dîvânü 'Urve b. Hızâm*, (*Şerhu*) *Dîvânü ibni'd-Dümejne*, *Şerhu Kasîdeti 'Umare b. 'Akîl b. Cerîr*, *Şerhu Lâmiyeti's-Şenferâ*, (*Şerhu*) *Dîvân-ı 'Adî b. er-Rikâ' el-'Âmilî* gibi günümüze ulaşan birçok eseri vardır.¹ *Kitâbü'l-Faşîh* adlı eseri lahn ve taşîh literatüründe üzerinde en çok şerh, haşiye ve zeyil yazılan, telif edildiği dönemde neredeyse Sîbeveyhi'nin (öl. 180/796) *el-Kitâb'ı* kadar ciddi anlamda ses geti-

¹ Ebü'l-Abbâs Sa'leb'in hayatı için bk. Ebü't-Tayyib el-Lugavî, Abdülvâhid b. Ali el-Halebî, *Merâtibü'n-nahviyyîn* (Kahire: Dârül-Nahda el-Arabiyye, 1974), 95; İbnü'n-Nedîm, Ebü'l-Ferec Muhammed b. Ebî Ya'kûb İshâk b. Muhammed b. İshâk, *el-Fihrist*, thk. İbrâhim Ramadân, (Beirut: Darü'l-Ma'rife, 1997), 11; Hâtib el-Bağdâdî, Ebû Bekr Ahmed b. Ali b. Sâbit, *Târîhu Bağdâd ev Medîneti's-selâm*, thk. Mustafa Abdülkâdir Atâ (Beirut: Dâru Kütübî'l-İlmiyye, 1997), 181; İbn. Hallikân, Ebü'l-Abbâs Şemsüddîn Ahmed b. Muhammed b. İbrâhîm b. Ebî Bekr el-Bermekî el-İrbilî, *Vefeyâtü'l-a'yân*, thk. İhsân Abbâs, (Beirut: Dâru Sadr, 1990-1994), 1/103; Süyûtî, Ebü'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî, *el-Müzhir fi 'ulûmi'l-luğa*, Fuâd Ali Mansûr (Beirut: Dâru Kütübî'l-İlmiyye, 1998), 2/264; Abdüllbâkî el-Yemânî, *İşâratü't-ta'yîn fi terâcimi'n-nühât ve'l-lüğâviyyîn*, thk. Abdülmecit Deyâb (Riyad, y.y. 1986), 11-12.

ren, deyim yerindeyse el üstünde tutulan ve söz konusu sahada mesned niteliğinde bir çalışmadır. Bu özelliğiyle söz konusu sahada dikkat çeken bir eserdir. Farklı yönleriyle çalışılabilecek bir eser olmasına rağmen *Kitâbü'l-Faşîh* üzerine Türkiye'de Fikri Güney'in hazırlamış olduğu *Ebü'l-'Abbâs Sa'leb, Hayatı, Eserleri ve Arap Dilindeki Yeri* adlı doktora tezi ile Ziya Özçelik'in *Ebu'l-Abbâs Sa'leb ve el-Faşîh'i* adıyla hazırlamış olduğu yüksek lisans tezi dışında bu anlamda özgün bir çalışmaya rastlanmamıştır.² Bu çalışmayla *Kitâbü'l-Faşîh* adlı eserin literatürdeki öneminin yanı sıra bu eser bağlamında Sa'leb'in lahn anlayışının irdelenmesi de hedeflenmektedir. Aynı zamanda bu sahada çalışma yapmayı düşünen ve konuya ilgi duyan araştırmacılara bir fikir sunmayı da hedeflemektedir.

Kavramsal Çerçeve

Arapça'da "mefhûm", İngilizce'de de "term" diye ifade edilen kavram sözcüğü, bir fikri, bir düşünceyi, bir nesneyi veya bir sistemi anlatmak, tanımlamak ve mahiyetini tarif etmek için kullanılan; bu bağlamda başrol oynayan önemli bir anahtar sözcüktür.³ Bu meyanda konunun temel eksenini teşkil eden *Kitâbü'l-Faşîh*'in lahn ve taşhîh literatüründeki konumuna geçmeden önce *el-Faşîh* ile ilişkili olduğunu düşündüğümüz *الفَصَاحَة* ve *الفَصِيح* kavramları kısaca lugavî ve ıstilahî anlamlarıyla açıklamanın -konunun anlaşılması bağlamında- faydalı olacağı kanaatindeyiz.

Bir edebiyat terimi olarak *الفَصَاحَة* ve *الفَصِيح*: Sözlükte açık seçik ve arı bir halde bulunma, saf ve halis olma anlamına gelmektedirler. Çok anlamlı kelimelerden olan *فَصَحَّ* fiilinden türeyen *الفَصَاحَة* ve *الفَصِيح* kelimeleri, Arapça sözlüklerde ilgili maddede farklı anlamlara geldiği görülmektedir. Mesela; Kur'an-ı Kerim'de Hz. Mûsâ'nın, Hz. Hârûn'un peygamber olması için dua ederken Onun fesahatini de ifade ettiği şöyle bildirilir: *وَإِخِي هَارُونَ هُوَ أَفْصَحُ مِنِّي*

² Ziya Özçelik, *Ebu'l-Abbâs Sa'leb ve el-Faşîh'i* (Konya: Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1997); Fikri Güney, *Ebü'l-'Abbâs Sa'leb, Hayatı, Eserleri ve Arap Dilindeki Yeri* (Erzurum: Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2011). Ayrıca bk. Ali Sevdî, *Arap Grameri Literatüründe Sa'leb ve el-Mecâlis'i* (Erzurum: Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2019).

³ İsmail Karagöz, "Kavramların Önemi ve İnsanı Anlatan Kur'an'ın Temel Kavramları", *Diyanet İlmî Dergi* 31/3 (1995), 37-40.

لساناً “Kardeşim Hârûn onun konuşması benden daha düzgündür.”⁴ Süt, yüzünü kaplayan köpükten arınıp saf ve halis olduğunda

ولم يَحْسُوا مَصَالَتَهُ عَلَيْهِمْ *** وَتَحَتَّ الرَّغْوَةُ اللَّيْنُ الْفَصِيحُ

“Onun beddualarından korkmadılar *** Köpüğün altında saf süt vardı”⁵, sabahın aydınlığı ortaya çıktığında (أَفْصَحَ الصُّبْحُ), çocuk çok düzgün konuşmaya başladığında (أَفْصَحَ الصَّبِيُّ فِي مَنْطِقِهِ), Arap olmayan bir kimse düzgün bir şekilde Arapça konuşmaya başladığında (أَفْصَحَ الْأَعْجَمِيُّ) ve çok hatalı konuşan kişinin dilini, hatalardan arındırıp düzgün konuşmaya başladığında فَصَحَ اللَّحَّانُ denir.⁶ Dolayısıyla bu örneklerde olduğu gibi fesâhat sözcüğü, sözlük anlamıyla ‘açık, seçik’ anlamına gelmektedir. Bu nitelikte olan sözcük ve cümleleri fasih olarak nitelenebilir.

Terim olarak “الفَصِيحُ ve الْفَصَاحَةُ” kelimeleri, ‘cümleyi oluşturan lafızların akıcı olup kulağa hoş gelmesi, manasının açık olması veya sözü oluşturan kelimelerin her biri ve kelimelerden oluşan söz, lafız, mana ve ahenk itibariyle kelime ve sözcüklerde kusur bulunmaması’ şeklinde de tanımlanabilir. Gerek lugavi gerekse belağî anlamları arasında pek fark görülmeyen fesâhat mefhûmu, kelime, kelâm ve mütekellime ait bir nitelik olarak ifade edilmektedir. Fesâhat niteliği için ülemâ tarafından bazı kıstas ve ölçütler belirlenmiştir. Bir kelimenin fasih olması için tenâfür-i hurûf, kıyasa muhalefet, garabet ve kulak tırmalayıcı olması gibi onu zaafa uğratacak bir takım kusurlardan uzak olması gerekmektedir. Bir kelamın fasih sayılabilmesi ve söz diziminde söyleyiş güzelliğini sağlamak için içerdiği kelimelerin fasih olmasına ek olarak, kelâmının bütününde tenâfür-i kelimât, za’f-ı telif ve ta’kîd gibi bir takım

⁴ Kasas 28/34. Bk. Ali Bulut, *Belagat (Meani-Beyan-Bedi’)*, (İstanbul: M.Ü. İlahiyat Fakültesi Yayınları, 2015), 35.

⁵ İbn Manzûr, Ebû'l-Fazl Cemâlüddîn Muhammed b. Mükerrerem b. Ali b. Ahmed el-Ensârî, “fesaha”, *Lisânu'l-'Arab*, (Beyrut: Dâru Sâdır, 1414), 2/544-545.

⁶ Ezherî Ebû Mansûr, Muhammed b. Ahmed b. Ezher el-Herevî, *Tehzîbü'l-luğa*, thk. Abdülkerîm 'Azbâvî (Kahire: Dâru'l-Mısriyye li'-Te'lif, 1964); Kazvîni, Ebû'l-Meâlî Celâlüddîn el-Hatîb Muhammed b. Abdirrahmân b. Ömer b. Ahmed, *el-İzâh* (Kahire: y.y. ts.), 1/ 2; Sa'duddîn et-Teftâzânî, *Muhtaşarü'l-me'ânî* (İstanbul, Eser Kitapevi, 1960), 12; Ali Bulut, *Belagat* 35-36; Mustafa Çuhadar, “Fesâhat”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1995), 12/423-424; Mehmet Emin Yurt, *Fahrüddîn Râzî'ye Göre İ'câzu'l-Kur'ân (Mefâtihu'l-Gayb Tefsiri Bağlamında)*, Gece Akademi, Ankara, 2018, 189-192.

kusurların bulunmaması gerekir. Mütakellimin fesahati ise kişinin fasih bir lafızla meramını ifade edebilme yeteneğidir. Dolayısıyla fesahat ifadenin, ses ve anlam kusurlarından kurtarılması ile ilgili kuralları inceleyen bir disiplindir. Fesâhat konusu ve ilgili kavramlar kaynaklarda detaylı bir şekilde açıklanmıştır.⁷ Yine i'câzla ilgili meselelerde Kur'ân'ın üstün fesâhatine dikkat çekilmesi noktasında bu kavram üzerinde sıkça durulmuştur.⁸

Lağın ve Taşhîh Literatüründe Sa'leb'in el-Faşîh Adlı Eserinin Önemi ve Yeri

İslâm dininin fetihler vasıtasıyla Arap coğrafyasının dışına ulaşması ve İslâm dinini benimseyen yeni din müntesiplerinin iman etmiş oldukları kitabı okuyup anlama istekleri neticesinde Arapça'ya olan meraklarıyla siyasî anlamda da Arapların yabancı milletlerle karışması neticesinde büyük bir yaygınlık kazanan lağın olgusunun, Arap edebiyatında ilk gramer çalışmalarının başlamasına neden olan en önemli faktörlerden biri olduğu bilinmektedir. Aslında Arapların siyasi olarak bir birliktelikten yoksun olmaları, yarı göçebe bir şekilde yaşamaları ve aralarında okuma-yazma oranının düşük olması gibi faktörlerden, dilde bir takım farklılık ve yanlışlıkların vücuda gelmesine neden olmuştur. Nitekim daha İslâm'ın ilk yıllarında Hz. Peygamber'in huzurunda bir kişinin dilde hata yapması sonucu, "Kardeşiniz hata etti, onu irşad edin" dediğini, Hz. Ebu Bekir'in, "Bazı kelimeleri hafzederek okumam, lağın

⁷ Bk. Câhiz, Ebû Osmân Amr b. Bahr b. Mahbûb el-Kinânî, *el-Beyân ve't-tebyîn*, nşr. Abdüsselâm Muhammed Hârûn (Kahire: Mektebetü'l-Hancî, 1388/1968), I, 67, 106; Ebû Hilâl el-Askerî, Hasen b. Abdillâh b. Sehl, *Kitâbü's-Şimâ'ateyn*, nşr. Ali Muhammed el-Bicâvî-Muhammed Ebü'l-Fazl İbrâhim (Kahire: Dâru İhyâi'l-Kütübi'l-Arabiyye, 1371/1952), 7-8; İbn Sinân el-Hafâcî, Ebû Muhammed Abdullâh b. Muhammed b. Saîd el-Halebî, *Sırrü'l-fesâha* (Beyrut: Dârü'l-kütübi'l-ilmîyye, 1402/1982), 58-59; Abdülkâhir el-Cürcânî, Ebû Bekr b. Abdirrahmân b. Muhammed, *Delâ'ilü'l-i'câz*, nşr. Mahmûd Muhammed Şâkir (Kahire: Mek tebetü'l-Hancî, 1410/1989), 442; Fahreddin er-Râzî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ömer b. Hüseyin et-Taberistânî, *Nihâyetü'l-îcâz fi dirâyeti'l-i'câz*, nşr. Nasrullah Hacımüftüoğlu (Beyrut: Dâru Sâdır, 1424/2004), 31; Sekkâkî, Ebû Ya'kûb Sirâcüddîn Yûsuf b. Ebî Bekr (b.) Muhammed b. Ali el-Hârizmî, *Miftâhu'l-'ulûm*, nşr. Abdülhamîd Hindâvî (Beyrut: Dârü'l-kütübi'l-ilmîyye, 1420/2000), 526; Ahmed Matlûb, *Mu'cemü'l-mustalahâti'l-belâğîyye ve tetavvürühâ* (Beyrut: Mektebetü Lübnân, 2000), 545.

⁸ Bk. Mehmet Emin Yurt, "İ'câzu'l-Kur'ân İlminin Mahiyeti, Tanımı ve Genel Hatlarıyla Tarihsel Süreci", *Iğdır Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 9 (Nisan 2017), 208-219.

ederek okumamdan daha iyidir” diyerek lahna dikkat çektiği görülmektedir.⁹ Hz. Ömer de ok ile atış talimi yapan bazı kimselerin yanından geçerken hedefe isabet ettiremediklerini görmüş, onlara “fena atıyorsunuz” dediğinde içlerinden biri kendisine نَحْنُ قَوْمٌ مُّتَعَلِّمُونَ (Bizler öğrenen bir topluluğuz) diyeceğine, نَحْنُ قَوْمٌ مُّتَعَلِّمِينَ şeklinde yanlış cevap verince, Hz.Ömer: “Konuşmanızdaki hatanız bana, isabetsiz atışlarınızdan daha çok tesir etti” şeklindeki sözleriyle mukabelede bulunması bu dönemde lahnın varlığını ortaya koyan örneklerdendir.¹⁰ Fakat bu dönemlerde yapılan lahnlar, sözlü olarak ikaz edilip düzeltiliyordu, henüz yazılı ve müselleme kural ve kaideler vaz’ edilmiş değildi. Basra, Kûfe ve diğer nahiv ekollerinin amacı da nahiv ve sarf ilmini mantıklı bir esas üzere oturarak temel kaidelere bağlamak ve hatalı kullanımların önüne geçmektir. Tespit edilen bu temellere oturtulamayan kelime, terkip veya ifadeler ise zarûret, şâz, te’vîl, takdîr, ziyâde ve daha başka kavramlarla açıklanmaya çalışılmıştır.¹¹

Dilde hatalı okuma denilen lahn olgusu, Câhiliye döneminde nadiren görülsede teknik olarak İslâmî dönemde özellikle fetihler sonucu farklı milletlerin İslâm’a girip ana dillerinin yanı sıra Kur’ân lisânı olan Arapça’yı öğrenmeleri ile fethedilen şehir ve bölgelerde Arapların yabancı uluslarla (acem) bir arada yaşamaya başlamalarından sonra daha belirgin olarak ortaya çıkmıştır.¹² Arap dilinin yanlış kullanılması, sadece günlük konuşmalar yahut yazışmalara sınırlı kalmamış, aksine bu lahn Kur’ân’ın bazı ayetlerinin yanlış okunmasına kadar varmıştır. Bu bağlamda başta İslâm’ın iki ana kaynağı olan Kur’ân’ı Kerim ve Hadis-i şerifleri doğru anlamak üzere, Arap dilini bozulmalara karşı korumak, konuşma ya da yazışmalarda Arapça cümle terkiplerini doğru kullanmak anlamında Arap dil âlimleri, Arap dilinin kâide ve kurallarını; gerek sentaks gerekse morfolojik açıdan belirleyip bu sahada eserler or-

⁹ İbn Cinnî, Ebü'l-Feth Osmân el-Mevsilî el-Bağdâdî, *el-Hasâis*, thk. Muhammed Ali en-Neccâr, Dârü'l-kütübi'l-'Arabî, Beyrut 1952, 1/8; Ebu't-Tayyib el-Lugavî, *Merâtibü'n-nahviyyîn*, 5.

¹⁰ İbnü'l-Enbârî, *el-Ezdâd*, 244.

¹¹ Muhammed Meşhud Hakçıoğlu, *Arap Gramerinde Zarûret Olgusu*, thk. Rifat Akbaş (Ankara: Sonçağ Akademi, 2021), 8.

¹² Selami Bakırcı- Kenan Demirayak, *Arap Dili Grameri Tarihi* (Erzurum: Atatürk Üni. Fen-Edebiyat yay. 2001), 17-18; Şahabettin Ergüven, “Arap Dilinde Lahn'ın Ortaya Çıkışı ve İlk Görüntüleri”, *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 6/11, (2007), 157.

taya koyma gayreti içinde oldular.¹³ Yapılan bu çalışmaların yanı sıra lügat âlimleri de kelimenin doğru okunuşu, hangi kökten geldiğini ve mana cihetiyle anlaşılmayan kelimenin kapalılığını gidermek gayretiyle “sözlük bilimi” anlamında ilmü’l-luga ve mu’cemiyât ile sözlük karşılığı olarak kullanılan mu’cem ve kâmûs gibi çalışmaları yapmaya çalışmışlardır.

Dilciler, ortaya koydukları kurallardan sapmanın arttığını fark ettiklerinde ise genel olarak dilbilimde yazmanın yanı sıra insanları bu konuda uyarmak cihetiyle eserler telif etmeye başlamışlardır. Bu sanat ve ilim dalı ülemâ ve üdebâ bazında genelde “لَحْنُ الْعَامَّةِ / Laḥnü’l-’âmmme veya لَحْنُ الْعَوَام / Laḥnü’l-’avâm” şeklinde nitelendirilmektedir. Bu tür çalışmalarda özellikle telaffuzundan hata yapılan belirli kelimeler bir araya getirilirken, ‘avâm kelimesiyle de genelde sıradan insanlar olmak üzere, konuşmasında hata yapan tüm aydın ve yazarlar kastedilmektedir. “Bu sahada yazılan kitapların asıl amacı, Arap dilini hatalı kullanımlardan arındırmak ve fasih kullanımları yerleştirmektir. Bu önemli vasıflarıyla birlikte bu kitaplar bize, Araplar’ın günlük konuşmalarında kullandıkları farklı lehçeler ve bu lehçelerin içerdiği üslûp, mânâ, kelime ve lafızlar hakkında bilgiler veren birer sicil konumundadırlar. Bu önemli vasıfların yanı sıra bu eserler, Arap dilinin ve bünyesindeki farklı lehçelerin tarihsel gelişimi ve geçirdiği safhaları inceleme ve araştırmada ilk başvurulacak kaynaklar mesabesinde dir.”¹⁴

Lahn literatüründeki tedvin hareketi, Arap dili grameri tedviniyle paralel olarak başlanıldığı görülmektedir.¹⁵ Dilciler, özellikle ‘avâmla birlikte havâs denilen aydın, yazar ve kültürlü kişilerin konuşmalarında dilsel hataların yaygınlık kazandığını gördüklerinde onları uyarmak gayretiyle bu faaliyetlerini daha aktif hale getirip hızlandırmaya çalışmışlardır. Nitekim bu sahada yazılmış eserlerdeki eleştiri, genel olarak senkats, morfoloji, fonetik ve anlam-bilim gibi farklı kategorideki hataları ihtiva etmesi, bunun bir göstergesidir. Bu bağlamda Alî b. Hamza el-Kisâî, *Mâ telḥanü fihî’l-’avâm*; Ebû Saîd el-Asmaî (öl. 216/831) *Mâ Yelḥenü fihî’i-’avâm* ve Ebû Yûsuf es-Sikkît (öl. 244/858)

¹³ Yusuf Akçakoca, *Arap Dili Sözdiziminin Anlambilim Boyutu -Cümle Ögeleri, Kurgusu ve Anlam-* (Kayseri: Kimlik Yayınları, 2019), 24.

¹⁴ Ergüven, “Arap Dilinde Lahn’ın Ortaya Çıkışı ve İlk Görüntüleri”, 157.

¹⁵ Yûhân Fek, *el-Lügatü’l-arabiyye dirâsâtun fi’l-luga ve’l-lehecât ve’l-esâlib*, çev. Ramazân Abdüttevâb, Kahire: Mektebetü’l-Hâncî, 1980, 36.

İşlâhu'l-mantık gibi eserleri telif etmişlerdir. Bunlardan biri de şüphesiz Sa'leb'in *el-Faşîh* adlı eseridir. İbn Cinnî (öl. 322/934) de *Hâşâ'îş* adlı eserinde "باب في أغلاط العرب" "Arapların hataları" isminde bir konu başlığı açmış ve bu başlık altında Arapların birçok yanlış kullanımına örnek vermiştir. Ona göre kendisine kıyas edilmeyen ve Araplardan duyulmayan her şey lahn olarak kabul edilir.¹⁶ Bununla beraber Arap dil gramerinde dil bilginleri arasında da birçok ihtilaf söz konusu olmuştur. Bu ihtilâfın birçok nedeni bulunmakla beraber en önemli nedenlerinden biri de takip edilen metodun farklılığıdır.¹⁷ Dolayısıyla bir dil bilgininin metoduna uymayan bir kullanım hata kabul ediliyordu.

Arap diline hâkimiyetini Ebü'l-Fazl er-Riyâşî (öl. 257/871), İbn Sellâm el-Cumâhî (öl. 231/846) ve Ebu'l-Abbâs el-Müberred (öl. 286/900) gibi dönemin ünlü âlimleri ile yaptığı başarılı münazaralarla ve *Kitâbü'l-Faşîh* adlı eseriyle ispatlayan Sa'leb, yaşadığı dönemdeki insanların konuştuıkları veya yazdıkları kelime ve ifadeleri yanlış kullandıklarını fark etmesi üzerine en meşhur ve en fasih olanı ortaya koymak adına *el-Faşîh* adlı eserini telif ettiğini belirtmiştir.¹⁸ Bu yönüyle eser öğretici bir özelliğe de sahiptir.

Eserin Sa'leb'e aidiyeti bağlamında, onun Ferrâ'nın (öl. 207/822) *Kitâbü'l-Behiyy*, Hasan b. Dâûd er-Rakkî'nin (öl.?) *Kitâbü'l-Haliyy* veya İbnü's-Sikkî'in (öl. 244/858) *İşlâhu'l-mantık* adlı eserlerinin farklı bir versiyonu olduğu iddia edilse de bu iddianın kaynağının daha çok ekol fanatikliğinden ve yazara karşı duyulan husumetten kaynaklanma ihtimali ağır basmaktadır.¹⁹ Muhammed

¹⁶ İbn Cinnî, *Hasâis*, 3/273-282; Muhammed Meşhud Hakçioğlu, "Arap Dil Bilginlerinin Zarûret Olgusu Hakkındaki Yaklaşımları", *Şirnak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 26 (15 Haziran 2021), 214.

¹⁷ Hakçioğlu, "Arap Dil Bilginlerinin Zarûret Olgusu Hakkındaki Yaklaşımları", 209.

¹⁸ Sa'leb, Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Yahyâ b. Zeyd b. Yesâr eş-Şeybânî, *Kitâbü'l-Faşîh*, thk. Âtîf Medkûr (Kahire: Dâru'l-Me'ârif, ts.), 1-2.

¹⁹ Yâkût el-Hamevî, Ebü Abdullah Şihâbuddîn b. Abdillâh el-Bağdâdî er-Rumî, *Mu'cemu'l-üdebâ'*, thk. Hasân Abbâs, (Beyrut: Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî, 1993), 2/553; Safedî, Ebu's-Safâ Selâhuddîn Halil b. İzziddîn Aybeg b. Abdillâh, *el-Vâfi bi'l-Vefeyât*, thk. Ahmed el-Arnâvûd - Tûkî Mustafâ (Beyrut: Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, 2000), 8/159; Taşköprizâde, Ahmed Mustafa, *Miftâhu's-Sa'âde ve Misbâhu's-Seyyâde fî Mevdûâtî'l-'Ulûm* (Beyrut: Dâru kutubi'l-'İlmiyye, 1985), 1/168; Fuat Sezgin, *Târîhu't-Turâsi'l-Arabî*, 7/250; Brockelmann, Carl, *Târîhu'l-Edebi'l-Arabî*, çev. Abdulhâlim en-Necâr (Kahire: Dâru'l-Meârif, 1983) 2/211; Çelebi,

Abdül Mün'ım Hafâcî de *Kitâbü'l-Faşîh* şerhleri üzerine yazdığı *Faşîhu Sa'leb ve's-şürûhu'lletî 'aleyh* adlı monografisinin mukaddimesinde:

حَسَدَهُ عَلَيْهِ الْعُلَمَاءُ حَتَّى نَسَبُوهُ لِغَيْرِهِ “âlimlerin ona olan hasetleri o dereceye vardı ki *Kitâbü'l-Faşîh*'i başkalarına nispet ettiler” ifadesiyle buna dikkat çekmektedir.²⁰ Dolayısıyla Sa'leb ile Ferrâ, İbnü's-Sikkît ve Dâûd er-Rakkî arasındaki mesele tamamen etki ve etkilenmeden ibarettir. Ezber kabiliyeti çok güçlü olan ve Ferrâ gibi önemli dilcilerin birçok eseri baştan sona ezbere bilen birisi için, *el-Faşîh* gibi bir eseri telif etmenin zor olmaması gerektir. Eserin unvanı hakkında kaynaklarda *Fihrist* ve *İhtiyâru Faşîhi'l-Kelâm* gibi farklı kayıtlar bulunmakla birlikte genelde *el-Faşîh* veya *el-Faşîh fi'l-luğa* olarak geçmektedir.²¹

Gerek kadim lügat ilmine dair itimat edilen önemli kaynaklardan biri olması, gerekse üzerine birçok çalışma yapmak suretiyle âlimlerin teveccühüne mazhar olması, eserin ilim dünyasında önemsendiğinin ve kendi alanında yazılmış önemli çalışmalardan olduğunun bariz göstergelerindedir. Sa'leb'in, Kûfe ekolündeki işgal ettiği konumu gibi *el-Faşîh* de daha müellifi hayatta iken ilmî ve edebî çevrede kabul görmüş ve ses getiren bir eser olmuştur. Ülemânın bir yapıt hakkındaki olumlu görüşleri, pozitif değerlendirme ve analizleri, onun değerini gerek nitel, gerekse nicel olarak ortaya koymak bağlamından ehemmiyet arz eden bir husustur. Nitekim asırlar boyunca özellikle fasih Arapçanın öğretiminde önemli bir yer edinen, kendi alanında benzersiz ve iyi muhtasar çalışma olarak nitelendirilen *el-Faşîh* hakkında İbn Hallikân (öl. 681/1282), صَغِيرُ الْحَجْمِ كَثِيرُ الْفَائِدَةِ “hacmi küçük, faydası büyük”²² ifadesini kullanırken; İbn Dürüsteveyh (öl. 347/958),

Kâtip, *Keşfu'z-Zunûn 'an Asâmi'l-Kutub ve'l-Funûn* (Beyrut: Dâru İhyâi't-Turâsi'l-'Arabî, ts.), 2/1272-74. Ayrıca detaylı bilgi için bk. Sevdî, *Arap Grameri Literatüründe Sa'leb ve el-Mecâlis'i* 106-107.

²⁰ Hafâcî, Muhammed Abdül Mün'ım, *Faşîhu Sa'leb ve's-şürûhu'lletî 'aleyh* (Kahire: Mektebetü'l-Camatü'l-'Arabiyye, 1368/1949), 1-5.

²¹ Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Udebâ'*, 2/553; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, 11/98; Suyûtî, *Buğyetu'l-Vu'ât*, 2/397; İbn Hallikân, *Vefeyâtu'l-A'yân*, 1/103; Sevdî, *Arap Grameri Literatüründe Sa'leb ve el-Mecâlis'i*, 103-104.

²² İbn Hallikân, *Ebü'l-Abbâs Şemsüddîn Ahmed b. Muhammed b. İbrâhîm b. Ebî Bekr el-Bermekî el-İrbilî, Vefeyâtü'l-a'yân*, (Beyrut, Dâru Sâdır, 1978), 1/102.

مَنْ حَفِظَ أَلْفَاظَ الْفَصِيحِ فَقَدْ بَلَغَ الْعَايَةَ مِنَ الْبَارِعَةِ، وَجَاوَزَ النِّهَائَةَ فِي التَّادُّبِ، وَأَنَّ مَنْ لَمْ يَحْفَظْهُ فَهُوَ مُقَصِّرٌ
عَنْ كُلِّ عَرَضٍ،

“*Kitâbü'l-Faşîh*'teki ifadeleri ezberleyen, ustalığının/fesahatinin zirvesine ulaşmış, kültürde/edebiyatta, nezakette nihayete varmıştır. Onu ezberlemeyen ise her amaçtan yoksun kalmıştır”; Ebû Sehl el-Harevî (öl. 433/1041),

كَانَ جُمُوهُورُ النَّاسِ الَّذِينَ يُؤَدِّبُونَ أَوْلَادَهُمْ وَمَنْ يَعْنُونَ بِأَمْرِهِمْ يُحْفَظُونَهُمْ كِتَابَ الْفَصِيحِ... قَبْلَ غَيْرِهِ مِنْ
كُتُبِ اللَّغَةِ

“Çocuklarının eğitime ve terbiyesine önem veren ve ilgili olan insanların kahir ekseriyeti, diğer dil kitaplarından önce *el-Faşîh* kitabını ezberletirlerdi” diye ifade etmekte²³ ve Alman şarkiyatçısı Fuck, Johann W. (öl.1894-1974) ise *Kitâbü'l-Faşîh*, okuyucular arasında Arap dilinin lahından arındırılması ilkesine ilişkin en temel ve en yaygın kullanılan kitaplardan biridir²⁴ demektedir. Bu gibi nitelermelerle birçok âlim, söz konusu alanda eser ve önemi hakkında olumlu duygu ve düşüncelerini açıkça dile getirerek takdirlerini beyan etmişlerdir. Bazıları da manzûmlu bir şekilde eserin önemine atfen şu beyitleri serd etmiştir:

يُقَالُ لِفَارِئِهِ مَا أُبْلَغَهُ	***	كِتَابُ الْفَصِيحِ كِتَابٌ مُفِيدٌ
أَبَابِ اللَّيْبِ وَصَنُو اللَّغَةَ	***	بُنِيَ عَلَيْكَ بِهِ إِنَّهُ

“*Kitâbü'l-Faşîh* faydalı bir kitaptır. *** Okuyucusuna ne kadar fasihdir, denilir .

Oğlum onu okuman gerekir. Zira o, zeki insanın özü ve lügat ilminin bizzat kendisidir”;

بِكُلِّ لَفْظٍ مَلِيحٍ	***	هَذَا كِتَابُ الْفَصِيحِ
كَمَا وَهَبْتُكَ رُوحِي	***	وَهَبْتُكَ لَكَ طَوْعاً

“Bu eser, bütün güzel lafızlarıyla *** *Faşîh Kitabı*'dır .Ruhumu sana bahsettiğim/armağan ettiğim gibi *** gönül rızasıyla onu da sana armağan ediyorum

²³ İbn Dürüstevyeh, Ebû Muhammed Abdullah b. Ca'fer b. el-Merzübân el-Fârisî, *Taşîhu'l-Faşîh*, thk. Abdullah el-Cübûrî (Bağdat: Matbaatü'l-İrşâd, 1395/1975), 103; Ebu Sehl el-Harevî, *et-Telvîh fi şerh'il-Faşîh*, thk. Abdülmün'im Hafâcî (Kahire: Mektebetü't-Tevhîd, 1386), 1.

²⁴ Fück, Johann W., *el-Arabiyye: Dirâsâtü'n fi'l-luga ve'l-lehecât ve'l-esâlib*, trc. Abdülhalim en-Neccâr (Kahire: Merkezü'l-Kavmî li't-Tercüme, 2014), 149.

rum.”²⁵ Eserin tedrisatıyla ilgili şöyle bir anekdot kaydedilmektedir: Arap dil âlimlerinden biri, bir gün *Kitâbü'l-Faşîh*'i iyi okumuş ve incelemiş bir fıkıh âlimi ile karşılaşır ve kendisiyle fikhî bir mesele hakkında konuşmaya başlar. Fıkıh âlimi ona hatalı kullandığı bir kelimeyi hatırlatınca şaşırır ve bu gibi lahn kelimelerin künhüne nasıl vakıf olunabilir, diye sorar? Söz konusu eseri tanımlamakla cevabını alınca bir gecede bu eseri ezberlemeye çalışır.²⁶

el-Faşîh, Sa'leb'in döneminden itibaren ilmi ortamda her zaman ciddi anlamda dikkat çekmeyi başarmış, birçok çalışmaya kaynaklık etmiştir. Bu bağlamda birçok dilci *el-Faşîh*'i şerh edip kapalı, muğlak yerlerini izah etmeye çalışırken, bazıları da onun yöntemine uygun örnekleri derleyip ona tekmile yazmıştır. Ele aldığı lahn örneklerinde haksız görüp onu eleştirenler olduğu gibi eleştirilere karşı reddiye yazıp kendisini savunanlar da olmuştur. Bu anlamda *el-Faşîh* üzerine yapılmış olan çalışmalardan bazılarının açıklayıcı birer şerh olmaları, bazılarının da eleştirel ve tenkit edici çalışmalar olması, kitabın tanınmasına önemli katkı sundukları gibi, farklı bakış açılarının süzgecinden geçirilmesiyle daha da zenginleşmesine katkı sağlamışlardır.²⁷

İlk defa Von Bart tarafından Almanca bir önsözle birlikte 1876 yılında Leipzig'de yayımlanan ve Muhammed Abdulmun'im Hafâci ve Âtîf Medkûr tarafından da tahkik edilerek 1949 yılında Kahire'de neşredilen *el-Faşîh* üzerine asırlarca şerh, tenkit, zeyîl, tehzîb, tertîb ve nazma çekme şeklinde birçok farklı çalışma yapılmıştır. Bu çalışmalardan bazıları şunlardır: İbn Durustevayh (öl. 347/958) *Taşîhü'l-Faşîh*, Ebû Hişâm el-Lahmî (öl. 577/1181) *Şerhü'l-Faşîh*, Ebû'l-Kâsım ez-Zemahşerî (öl. 538/1144) *Şerhü'l-Faşîh*, Ebû Sehl el-Harevî, *İsfâru'l-Faşîh* ve *et-Telvîh fî şerhi'l-Faşîh*, Ebû Ali el-Merzûkî (öl. 421/1030) *Şerhü'l-Faşîh*, Ebû Ca'fer el-Fihri (öl. 691/1291) *Tuhfetu'l-mecdi's-sarîh fî şerhi Kitâbi'l-Faşîh*, Muhammed b. Osman eş-Şeybânî (öl. 932/320)

²⁵ Süyûtî, *el-Müzahir*, 1/201.

²⁶ Zâhit b. Mühelhil el-Atik eş-Şemeri, *Eserü kitâbi'l-faşîh, ve şurûhi fi't-tankiyye ve't-tevesu'* (Mekke: Câmiaatü'l-Ümmi'l-Kurâ, Yüksek Lisans Tezi, 2006), 17-18.

²⁷ İleride yapmayı düşündüğümüz çalışmada ise, eser üzerinde yapılmış çalışmaları hakkında özet bilgilere yer verilmesi amaçlanmaktadır.

Ziyâdâtü'l-Faşîh, Ebu'l-Fevâid el-Ġaznevî (öl. 1050/442) *Zeylu faşîh'il-keġâm*, Şihabuddîn Muhammed (öl. 1294/693) *Nazmu'l-Faşîh* vd.²⁸

Kısa bir mukaddime ve hâtimeyi içeren çalışmada Sa'leb, eserinin ismini, mevzusunu ve telif gerekçelerini açıkça belirtmiş olup yazım tarihi hakkında ise herhangi bir bilgi vermemiştir. Eserinde 'avâm ve havâsın veya Arap-Acemin net bir ayırımını yapılmaksızın, döneminde oluşan dil hatalarını ele alarak taşhîh etmeye ve fasih olanı belirtme gayreti içinde olmuştur. Laħn olarak gördüğü maddeleri sıralamasında gelişigüzel bir yol izlemeden bir düzen içerisinde taşhîh etmeye çalışmıştır. Nitekim ele aldığı ifadeleri isim, fiil, harf, mastar, darb-ı mesel/ atasözü olarak veya darb-ı mesel gibi kullanılan başlıklar altında çeşitli bâblara ayırarak işlemeye çalışmıştır. Fakat konular (bâblar) halinde düzenlenmesine rağmen kullanım zorluğundan dolayı eseri Ahmed Hasan es-Sittî alfabetik hale getirmiştir.²⁹ Eser hakkında özlü bilgiler içeren hâtime de ise şu bilgiler aktarılmaktadır:

هذا كتابٌ اختصرناه وأقلناه لتخفف المُنُونَةُ فِيهِ عَلَى مُتَعَلِّمِي الصَّغِيرِ وَالْكَبِيرِ، وَلِيُعَزَّزَ بِهِ فَصِيحُ الْكَلَامِ، وَلَكِنِ الْفَنَاءَ عَلَى نَحْوِ مَا آلَفَ النَّاسُ وَسَبَّوهُ عَلَى مَا تَلَحَّنَ فِيهِ الْعَامَّةُ، وَلَمْ نُكَبِّرْهُ بِالتَّوَسُّعَةِ فِي اللُّغَاتِ وَغَرِيبِ الْكَلَامِ.

"Bu, kendisiyle fasih kelimelerin bilinsin, küçük ve büyük talebesinin yükü hafiflesin diye kısaltıp hacmini küçülttüğümüz bir kitaptır. Onu(kitabın hacmini) lehçe kullanımları ve garip kelimelerle büyütmedik. Fakat onu, 'avâmın dil hatalarına dair kaleme alınmış diğer eserlerin formatında yazmaya çalıştık."³⁰ Eserde konuların temellendirilmesinde istişhâd olarak daha çok şiir kullanılmıştır.

Fiillerle ilgili bölüm başlıklarında izlediği metot ise (فعل) fiilinin farklı formatlarını sunmaktadır. Müellif, bu bâb başlıkları altında fiillerin en fasihini ortaya koyup tashih ederken genelde mâzî ve muzârilerini müfred, gâib ve

²⁸ Detaylı bilgi için bk. Muhammed Abdülmün'im Hafâcî, *Faşîhu Şa'leb ve's-şürûhu'lletî 'aleyh* (Kahire: Mektebetü'l-Camiaatü'l-Amrikiyye, 1949); Sevdî, *Arap Grameri Literatüründe Sa'leb ve el-Mecâlis'i*, 107-110.

²⁹ İsmail Durmuş "Sa'leb", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2009), 36/25-27.

³⁰ Sa'leb, Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Yahyâ b. Zeyd b. Yesâr eş-Şeybânî, *Kitâbü'l-Faşîh*, thk. Âtîf Medkûr (Kahire: Daru'l-Mearif, ts.), 323.

müzekker şeklinde zikreder. Mesela Sa'leb; غَفَلَ، وَهَنَ يَهِنُ، نَفَرَ يَنْفِرُ، شَتَمَ يَشْتُمُ، وَلَغَ يَلْغُ، فَسَدَ يَفْسُدُ، ، نَفَرَ يَنْفِرُ، شَتَمَ يَشْتُمُ، وَهَنَ يَهِنُ، غَفَلَ؛ Sa'leb; غَفَلَ، وَهَنَ يَهِنُ، نَفَرَ يَنْفِرُ، شَتَمَ يَشْتُمُ، وَلَغَ يَلْغُ، فَسَدَ يَفْسُدُ، ، نَفَرَ يَنْفِرُ، شَتَمَ يَشْتُمُ، وَهَنَ يَهِنُ، غَفَلَ؛ vd. Fiillerin mâzî muzâri sahih formatlarını وَغَبَطْتُ الرَّجُلَ فَأَنَا أَغْبِطُهُ، وَحَمَدْتُ النَّارَ وَغَيَّرْتُهَا تَحْمُدًا، وَعَجَزْتُ عَنِ الشَّيْءِ أَعْجُرُ، وَحَرَصْتُ عَلَيْهِ أَحْرَصُ ifadelerde olduğu gibi kısa cümleler içerisinde aktarması, özellikle ezberlemesinin kolay ve kalıcı olması bağlamında dikkat çekicidir. Bazen de mâzî ve muzâri fiillerin mütekellim-i vahde formatlarının yanı sıra gerekli gördüğü yerlerde ism-i fâil, ism-i mef'ûl ve mastar gibi fiilin diğer türevlerini de zikreder.³¹ Onun bu alanda takip ettiği diğer bir yöntem ise بَابُ مَا عَلَى + عِلَى bîb başlığı altına harf-i cerle birleşik bir yapı kazanmış عِلَى + عُنْ + عُنْ + عُنْ gibi kendileriyle en çok karşılaşabilecek harf-i cerli fiilleri zikretmesidir. Nitekim Arapça'da pek çok fiil, kendisinden sonra gelen harf-i cerle birleşik bir yapı oluşturmuş, adeta bu fiillerin ayrılmaz bir parçası haline gelmişlerdir.

Harfi cerler, fiillerin geçişsiz, geçişli ve ettirgen hale dönüşmelerinde, özellikle anlam değişimine uğramasında aktif rol oynamaktadırlar. Burada yapılması gereken en isabetli şey, müellifin de işaret ettiği gibi, '*birleşik fiil*' görüntüsü veren bu yapıları olduğu gibi ezberlemeye çalışmaktır. Zira Arapçada birçok önemli görevler ifa eden harf-i cerlerin fiillerle birlikte kazandığı anlam ve rollerini kavrayıp pekiştirme meselesi, gerek Kur'an-ı Kerim ve hadis-i şerifleri, gerek metinleri doğru anlama ve tercüme etmede ve gerekse yabancı dil sınavlarında iyi dereceler almada önem arz etmektedir. Bu sayede kitabın, klasik bir eser olmasıyla birlikte günümüzde özellikle yabancı dil türündeki Arapça test sınavlarında önemli bir kaynak olduğu söylenebilir. Eser, Arap dilinin en netâmeli konularda meleke kazandırmayı hedeflemesi ve en sahih bilgileri ilim erbabına sunması takdire şayandır. Bu gibi özelliklerindedir ki, kendi döneminde en çok basılan, ezberlenen ve ezberlenmesi tavsiye edilen çalışmalardan biri olmuş ve kendisini ezberleyenler ulemânın övgüsüne mazhar olmuştur. Hatta Ebü'l-Hasen Ali b. Muhammed (öl. h.516) gibi bazıları bu eserle o kadar içli dışlı olmuş ve özdeşleşmiş ki "الفصیحی" olarak adlandırılmıştır.³²

³¹ Sa'leb, *Kitâbü'l-Faşıh*, 260 vd.

³² Yâkût b. Abdillâh el-Hamevî, Ebû Abdillâh Şihâbüddîn b. Abdillâh el-Bağdâdî, *Mu'cemü'l-üdebâ*, thk. İhsân Abbâs (Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1993), 15/69; 20/34; İbn Dürüsteveyh, *Taşhîhu'l-Faşıh*, 103; Ebu Sehl el-Herevî, *et-Telvîh fi şerh'il-Faşıh*, 1-2.

Mastarları işlediği bölümünde ise Sa'leb, *وَجَدْتُ فِي الْمَالِ وَجْدًا وَوَجْدَةً وَوَجْدَتْ* ve *وَجْدَانًا* cümlesinde olduğu gibi fiillerin en sahih mastarlarını, mastarların doğru okunuş ve değişik versiyonlarını cümle içinde sunmakla beraber, fiilin manası değiştiğinde mastarının da değiştiğine dikkat çekerek anlatım bozukluklarını gidermeye çalışır. Ayrıca Kûfe ekolünün önemli temsilcileri arasında yer alan Sa'leb, ekolün benimsediği görüşü tercih ederek mastarı fiil olarak isimlendirir ve mastarda müzekker, müennes, müfred, müsennâ ve ceminin eşit olduğunu da belirtir.³³ İsimleri işlediği bölümlerde de aynı metodu izleyerek ele aldığı ismi genellikle cümle içinde kullanarak en fasih formatını, farklı versiyonlarını ve gerekli gördüğü yerde ise ismin müennes ve çoğulunu da belirtmeye çalışır.

Eserde en fasih okunuş ve formatları ele alınan edebî türlerden biri de darb-ı mesellerdir. “Bir olay esnasında söylenen sözün benzer olaylar için de kullanılması neticesinde ortaya çıkarak toplumda yer edinen ve kullanım biçiminde herhangi bir değişim yapılamayan ifadelerden ibaret olan darb-ı meseller, Arap kültüründe yaygın olarak bulunmaktadır.”³⁴ Yanlış kullanılan darb-ı mesellerin en sahih formatlarını, ortaya çıkış hikâyelerini zikretmeden tashih etmeye çalışan Sa'leb'in ele aldığı darb-ı mesellere şu örnekleri vermek mümkündür:

الصَّيْفُ ضَيَّعَتِ اللَّبَنَ ‘Sütü yazın heba ettin/Geçmişte fırsatı kendin teptin’ orijinalinin müennes kipi olduğunu belirterek doğru kullanımın (*ضَيَّعَتْ*) şeklinde olduğunu belirtir. *“تَسْمَعُ بِالْمُعَيَّدِي خَيْرٌ مِنْ أَنْ تَرَاهُ أَوْ أَنْ تَسْمَعَ بِالْمُعَيَّدِي خَيْرٌ مِنْ أَنْ تَرَاهُ*” Mu'aydi dedikleri kimseyi duymak, onu görmenden daha hayırlıdır” şeklindeki darb-ı meselde ise *تَسْمَعُ* muzâri fiilinin hem merfû, hem de *أَنْ* nasp edatıyla mansûb okumanın sahih olduğunu vurgulamaktadır. *“عِنْدَ جُهَيْنَةَ الْخَبْرُ الْيَقِينُ*” Asıl ve doğru haber Cuheyne'nin yanındadır” atasözünde ise orijinalinin *جُهَيْنَةَ* olduğunu; fakat İbn Arabî'ye göre (*جُهَيْنَةَ*) şeklinde kullanımın da fasih olduğunu belirtir.³⁵

³³ Sa'leb, *Kitâbü'l-Faşîh*, 280-288.

³⁴ Meydânî, Ebu'l-Fazl Ahmed b. Muhammed b. Ahmed en-Nisâburî, *Mecme'u'l-emsâl*, thk. Muhammed Ebu'l-Fazl İbrâhim (Kahire: İsa el-Bâbî el-Halebî, 1979), 2/7; Nuveyrî, *Nihâyetu'l-ereb fî funûni'l-'Arab*, thk. Mufid Kumayha (Beyrut: Dâru'l-kutubi'l-'ilmiyye, 2004), 3/3; Selman Yeşil, *Harîrî'nin Lahn Anlayışı* (Diyarbakır: Dicle Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2017), 103.

³⁵ Sa'leb, *Kitâbü'l-Faşîh*, 312.

Her dil ve edebiyatın diğer edebiyat ve dillerle ortak yanları ve buluştukları ortak paydaları olmasının yanı sıra, kendine özgü yapısal yönleri de bulunmaktadır. Aynı şey dil hataları için de geçerlidir. Kullanıcıların kelimeleri yanlış anlamda kullanıp yanlış telaffuz etmeleri veya çelişik sözcükleri bir arada kullanması tüm dillerde olası bir durum iken özne ile yüklem arasındaki müzekkerlik ve müenneslik uyumu ise Arapça gibi bazı dillerde mevcut olan bir durumdur. Dil hataları başka bir ifadeyle anlatım bozuklukları her birinin alt başlıkları olmakla birlikte genel olarak dilciler tarafından 'anlamsal bozukluklar' ve 'yapısal bozukluklar' olmak üzere iki başlıkta incelenmektedir.³⁶ Arapçada anlamsal bozukluklar, gereksiz sözcük kullanılması, sözcüğün veya deyimın yanlış anlamda kullanılması, mantık ve sıralama hatası sebebiyle ortaya çıkarken; yapısal bozukluklar ise özne-yüklem uyumsuzluğunda, sözcüklerin ses yapısından, eklerinden veya sözcüğün cümledeki konumu itibarıyla olması gerektiği yerde olmamasından meydana gelmektedir. Belagat ilminde za'f-ı te'lif olarak da adlandırılan yapısal bozukluklar, bir ifadede âlimlerin geneli tarafından kabul görmüş olan nahiv kurallarına aykırılık bulunması durumunda söz konusudur.³⁷

Gerek dilin safiyetini korunmasında, gerek edebî nitelikli bir çalışmayı ortaya koymakta, gerekse etkili ve sağlıklı bir iletişimin gerçekleşmesinde ifadelerimizin hem anlamsal, hem de yapısal lahtan uzak kalması gerekir. Sa'leb de eserinde görebildiği lahnın farklı türlerini zikrederek en sahih şekliyle tashih etmeye çalışmıştır. Bunlar aynı zamanda Sa'leb'in lahn olgusuna yaklaşım metodunu, anlayışını ve felsefesini de ortaya koymaktadır. Sa'leb'in eserinde tashih etmeye çalıştığı lahn türlerini şu başlıklar altında sıralamak mümkündür:

a) Fonetik Değişim

Arapça'da الصوتية olarak bilinen fonetik ilmi/ses bilimi, adından da anlaşıldığı üzere sesleri inceleyen bir bilim dalıdır. Dildeki seslerin oluşumunu, mahreçlerini, sıfatlarını ve seslerle ilgili diğer mevzuları inceleyen bu bilim dalında, kelimedeki bir harfin farklı bir harfe dönüştürülmesi, harflerin yerle-

³⁶ Yeşil, Harîrî'nin Lahn Anlayışı, 116-117.

³⁷ Meydân'i, Abdurrahmân Hasan Habenneke, *Belâgatü'l-'Arabîyye ususuhâ ve 'ulûmuhâ ve fî'nûnühâ* (Dimeşk: Dârü'l-Kelâm, 1996), 1/120-123.

rinin değiştirilmesi veya bir harfin olması gereken hareke yerine farklı bir hareke ile seslendirilmesi gibi hatalar, bu alandaki lahn türleri arasındadır. Aynı şekilde bir harfin ziyâdeleşmesi, hafzedilmesi, kısa okunuşlu bir harfin uzatılması veya uzatılmış bir harfin kısa okunması şeklindeki kullanımlar da bu türdendir. Bu kullanımlar şiirde bulunursa zarûret olarak kabul edilir.³⁸ Fonetik ilmi bağlamında fasih Arapçanın kelime yapısının sınırlarına vakıf olan Sa'leb, eserinde ele aldığı lahn türlerinden biri, kelimelerin fonetik yapısında yapılan hatalardır. Burada izlediği yöntem ise yapılan hataları herhangi birine nispet etmeden, sadece onun fasih Arapça'dan olmadığına (لا تَقُلْ), (لا يُقَالُ), (فإنه) vb. ibarelerle dikkat çekerken, sahih okunuşlarını ise (قُلْ), (قُلْ) veya (تَقُولُ) gibi ifadelerle açıklamaya çalışır.

Bu kapsamdaki bazı örnekler şu şekilde zikredilebilir: Sa'leb, avâmın sîn harfinin dammesiyle telaffuz ettiği السَّمِيدَ kelimesinin fasih okunuşu السَّمِيدِيع şeklinde sîn fethasıyla olduğunu ifade eder.³⁹ Fetha sesinin telaffuzu, damme sesinden daha kolay olduğundan fethayı tercih ederek Fasih Arapça literatüründe yaygın olan, صَوْتُ الْفَتْحِ أَخْفُ عَلَى الْأَلْسِنَةِ مِنْ صَوْتِ الضَّمِّ kuralını izlemiş ve iddiasını bu teze dayandırmıştır. Zira fonetik biliminde de sabit olduğu üzere fetha hareketlerin en hafifidir.⁴⁰ Bu anlamda Sa'leb, "وهو السَّمِيدِيع، ولا تضمن السِّينَ" ifadesiyle fetha hareketinin bu gibi kelimelerde vacip olduğuna dikkat çekerek fetha hareketini fasih ifadelerde bir ölçü olarak belirlemiştir. Sözcüklerin en fasihini ortaya koyarken ve hataları belirlerken kelimenin yapısında meydana gelen hafiflik ve ağırlık ölçüsünü dikkate aldığı görülen Sa'leb'in, كَلِمَةِ آمِينَا kelimesinin mîm harfinin şeddesiyle telaffuz etmenin لا تُشَدِّدُ الْمِيمَ فَإِنَّهُ خَطَأٌ ifadesiyle yanlış olduğunu belirtir. Sahih ve fasih olanı ise آمين şeklinde olup mîm harfinin tahfifiyle okumak olduğunu iddia etmiştir. İddiasını temellendirmek için de şu şiiri kanıt olarak göstermiştir: يَا رَبِّ لَا تُسَلِّبْنِي خَطْئَهَا أَبَدًا *** وَيَرْحَمُ اللَّهُ عَبْدًا قَالَ آمِينًا Ya

³⁸ İsmail Durmuş - Ahmet Yüksel, "Savtiyye", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2009), 36/204-206; Yeşil, *Harîrî'nin Lahn Anlayışı*, 116-117; Muhammed Meşhud Hakçoğlu, "Arap Şiirinde Fonetik Zarûretler", *İhya Uluslararası İslam Araştırmaları Dergisi* 8/1 (Ocak 2022), 191.

³⁹ السَّمِيدِيع kelimesi cömert, önder, güzel, iri yarılı ve cesaret gibi anlamlarına gelmektedir. (İbn Manzûr, "samedea", *Lisânü'l-'Arab*, 8/168.

⁴⁰ Süyûtî, Ebü'l-Fazl Celâlüddin Abdurrahmân, *el-Eşbâh ve'n-nezâ'ir fi'n-naħv*, thk. Abdülâl Sâlim Mekrem (Beyrut: Müessesü's-Risâle, 1406/1985), 2/322.

Rabbi! Onun sevgisini asla bende alma *** âmin diyen kula ise Allah merhame-tiyle muamele etsin." Ayrıca رُدْم sözcüğünün sahih ve en fasih okunuşunun رُدْم veya رَدْم ve مَلَّة kelimesinin ise مَلَّة olduğuna dikkat çekmesi bu kategoride zikrettiği diğer örneklerdir.⁴¹

Sa'leb, fonetik hatalardan kaynaklanan yanlış kullanımların harf düşme-sine uğrayan ifade türüne الْحَيْط ve يَسْوَي örneklerini verip bu kelimelerin sahih ve fasih telaffuz kurallarına aykırı olduklarına, doğru şekillerinin الْحَيْط ve يُسْوَي olduğuna dikkat çeker.⁴² Eserde ele alınan fonetik hatalardan kaynaklanan kullanımların harf değişmesine uğrayan ifade türüne ise قَافِرَةٌ ve تُؤَثِّرُ gibi sözcükler zikredilebilir. Nitekim Sa'leb, قَافِرَةٌ kelimesinin sahih şekli الْقَافِرَةُ veya الْقَارُونَ ve تُؤَثِّرُ sözcüğünün ise تُؤَفِّرُ olduğunu savunarak tashih etmeye çalışır.⁴³ Sa'leb, قَافِرَةٌ kelimesinde benzer harflerin peş peşe gelmesi, kelimenin telaffuzunu zorlaştırmakta olduğuna dikkat çekerek telaffuz güçlüğü, ses uyumsuzluğu ve suhulet gibi prensipleri, doğruyu yanlıştan ayırt etmede, kelimenin fasih oluşunda bir ölçüt olarak kullanmıştır. Bu anlamda O, fonetik uyumluluğu fesahatta bir standart ve kelimelerin kullanımında bir koşul olarak gördüğü değerlendirilebilir. تُؤَثِّرُ ve تُؤَفِّرُ kelimelerdeki ث ve ف harfleri ise nitelik olarak ortak bir paydada kesişmelerine rağmen gerek mahreçleri farklı olması gerekse تُؤَثِّرُ fiili ile تُؤَفِّرُ kelimesinin farklı okunuşları arasında yer almadığını dolayısıyla, bunun sahih ve fasih şeklinin تُؤَفِّرُ olduğunu savunmuştur. Dolayısıyla (تُؤَفِّرُ) fiilini, (تُؤَثِّرُ) şeklinde (ف) harfini (ث) harfine dönüştürmenin hatalı bir okuyuş biçimi olduğunu iddia etmiştir. " تُؤَثِّرُ وَتُحَمِّدُ " ata sözündeki kullanımı idrak etmiş ve doğru kullanımın (تُؤَفِّرُ) olduğu tezini savunmuştur.⁴⁴ Yine bu bağlamda o, uğursuzluk anlamındaki شَامَةٌ kelimesinin

⁴¹ Sa'leb, *Kitâbü'l-Faşıh*, 314, 318.

⁴² Sa'leb, *Kitâbü'l-Faşıh*, 316; Râzî es-Saidî, Ebü'l-Hasen Ali b. Ca'fer b. Muhammed, *et-Tenbîh 'ale'l-laḥni'l-celî ve'l-laḥni'l-ḥafî*, thk. Gânim Kaddûrî el-Hamed (Ürdün: Dâru Ammâr, 2000).

⁴³ Sa'leb, *Kitâbü'l-Faşıh*, 318.

⁴⁴ الْقَافِرَةُ ve الْقَارُونَ kelimeleri fars kökenli kelimeler olup içinde su veya içki içilen tabak veya küçük şişe gibi anlamlara gelmektedir. (Sa'leb, *Kitâbü'l-Faşıh* (Dipnot), 550; Mutarrizî, Ebü'l-Feth Burhânüddin Nâsır b. Abdisseyid b. Ali el-Hârizmî, *el-Muğrib fî tertîbi'l-Mu'rib*, thk. Mahmûd Fâhûrî - Abdülhamîd Muhtâr (Haleb: Mektebetü Usame b. Zeyd, 1399/1979), 2/174.) تُؤَفِّرُ fiili ise التَّؤَفِيرُ kelimesinde türeyip her hangi bir şeye maruz kalan kişiye yönelik çokça yapılan dua manasında olduğu aktarılmaktadır. (İbn Manzûr, Ebü'l-Fazl Cemâlüddin

'şe'me' şeklinde olması gerekirken, شَمْلَةٌ 'şemle' şeklinde okunduğunu ve bunun yanlış olduğunu belirtmiştir.⁴⁵

b) Morfolojik Hatalar

Sa'leb'in ele aldığı hatalı kullanım türlerinden biri de Arap gramerinin sarf ilmi kurallarına aykırı kullanımlardır. Bu başlık çerçevesinde Sa'leb, kelimelerin yapılarında, formlarında ve müfredlerin birleşiminde/terkibinde meydana gelen değişiklikleri inceler ve yanlış olarak gördüğü şeyleri tashih etmeye çalışır. Kelime yapısına ârız olan müfred, tesniye, cemi, ibdâl, i'lâl, kalb, hazif, idgâm ve imâle gibi durumları ele alır. Kezâ, farklı manaları elde etmek için asl-i vâhidin/kök kelimenin, ism-i fâil, ism-i mef'ûl, mübalağalı ism-i fâil ve sıfat-i müşabbehe gibi değişik fiil ve isim vezinlerine dönüşümünde meydana gelen değişiklikleri de inceler ve bu meyanda gelen hataları tashih ederek, fasih formatını ortaya koyar.⁴⁶

Bu kapsamdaki bazı örnekler şu şekilde zikredilebilir: Mesela Sa'leb, وَدَّرْتَهُ ve وَاذْرُ وَاذْرُ fiilleriyle ism-i fâilleri olan وَاذْرُ ve وَاذْرُ kelimelerinin tedavülde kalktığını, bunlara karşılık تَارِكُ ve تَارِكُ söylemenin daha doğru olduğunu ifade eder. Arap dilinde fiil, ağırlıklı olarak çeşitli türevleri ile mâzî, muzâri ve emir şeklinde üç çekim ile kullanılır. Sa'leb, fusehadan naklen يَدْرُ ve يَدْعُ muzâri fiillerinin mâzî ve ism-i fâillerinden تَرَكَ ve تَارَكَ kavramlarıyla istiğna edildiğine, kullanılmayan bu kelimelerin terk edilmişliğine dikkat çeker. Böylece onun يَدْرُ ve يَدْعُ fiillerin yerine aynı anlama gelen تَرَكَ fiilini tercih etmesi, onun tedavülde tasarrufları kalkan bazı kelimelere yönelik tutumunu ortaya koyduğu gibi, buradaki etkenin dilin daha ekonomik kullanılmasından ileri geldiği de anlaşılmaktadır. O, فَعْلُ ve فَعْلُ vezninde gelen cemi teksirlerin çerçevesini çizerek ve bu anlamda yapılan hatayı فَإِنَّهُ خَطَأٌ رَدْمٌ ، وَلَا تَقُلْ: رَدْمٌ ، وَأَنَا بِحِفْظِ رُدْمٍ وَرَدْمٍ، وَاذْرُ وَاذْرُ ifadesiyle tashih ederek çoğul siğasını yanlış ve doğrunun ayrımında birer kriter ve ölçüt olarak kullanır. O, مَاءٌ مَلْحٌ ve مَاءٌ مَلِيحٌ ibarelerinin مَاءٌ مَلْحٌ ve مَاءٌ مَلِيحٌ şeklinde ifade edilmesinin yanlış olduğunu vurgulayarak döneminde

Muhammed b. Mükerrrem b. Alî b. Ahmed el-Ensârî, "vefere", *Lisânü'l-'Arab*, nşr. Fâris eş-Şidyâk (Beyrut: Daru Dadır, 1414), 5/288.)

⁴⁵ Sa'leb, *Kitâbü'l-Faşîh*, 318.

⁴⁶ Asl-i vâhid: Basralılara göre mastar, Kufelilere göre ise kelimenin fiil halindeki ilk siğasıdır (Enbârî, Ebü'l-Berekât Kemâlüddîn, *el-İnşâf fî mesâ'ilil-hilâf*, nşr. Muhammed Muhyiddîn Abdülhamîd (Kahire: Matbaatü't-S'âde, 1380/1961), 235-240.)

'avâmın diline dolanan bir hataya dikkat çeker. Kalıcı değil de geçici bir anlam ifade eden مَالِحٌ ism-i fâil yerine, sarf konumu itibariyle devamlık ve kalıcılık ifade eden مَلَحَ fiilinden türeyen مَلِحٌ veznindeki مَلِحٌ sıfat-ı müşebbehinin ve ikinci cümlede mana itibariyle teceddüd ve hudus ifade eden ve eylemden etkilenen مَفْعُولٌ veznindeki مَمْلُوحٌ veya onun manasındaki مَلِيحٌ kelimesinin olması gerektiğini savunarak morfolojik bakımından yapılan bir hatayı tashih eder ve en sahihini sunmaya çalışır. Dolayısıyla buradaki yanlış sarf/morfolojik ilminin bir kuralıyla tashih etmeye/düzeltmeye çalışır.⁴⁷ İbnü'l-Murahhal (öl.699/1299), bu minvalde Sa'leb'i teyit etme anlamda şöyle bir şiir serd eder:

والماء مَلِحٌ لا يُقالُ مَالِحٌ. *** فَخُذْ بِفَهْمِ ما يَفْعُولُ السَّارِحُ.
والسَّمَكُ المملُوحُ والمَلِيحُ. *** هذا الكلامُ عِنْدَهُ الفَصِيحُ.
لا يُقالُ مَالِحٌ إلا لِمَنْ. *** يَمْلِحُ شَبِيهاً فَهُوَ مَالِحٌ إِذْنُ

“Su tuzludur denilir, su tuzlayandır denilmez. Şârihin dediğini belle.

Tuzlanmış balık şeklinde ifade edilir. Bu ifade, onun yanında fasihtir.

مَالِحٌ denilmez, ancak bir şeyi tuzlayana مَالِحٌ denir.”⁴⁸

Sa'leb'e göre مَلِيحٌ fiilinin asli mastarları مَلِيحًا ve مَلِيحًا olup mastarı bina-i merre ve nevisi ise مَلِيحٌ ve مَلِيحٌ şeklindedir. مَلِيحٌ fiilinin mastarını مَلِيحٌ şeklinde ifade etmenin hatalı olduğunu aktararak morfolojik bağlamda tashih etmeye çalışır. مَلِيحٌ kelimesinin, müvelled (sonradan icat edilip ortaya konulan) bir kelime olup fasih Arap kelimelerden olmadığına dikkat çeker.⁴⁹ İbnü'l-Murahhal da yukarıda olduğu gibi Sa'leb'i destekler mahiyette, manzum bir şekilde şunları söylemektedir:

وظَفَرْتُ رَأْساً فَنَعَمُ البَغِيَّةُ *** لَقِيْتُهَا لِقَاءَهُ وَلَقِيَهُ
ولا تَقُلْ لِقَاءَهُ بِالْفَتْحِ *** نُحْطِئُ وَقد نَصَحْتُ أَيَّ نَصِحِ

⁴⁷ Sa'leb, *Kitâbü'l-Faṣîḥ*, 318.

⁴⁸ İbnü'l-Murahhal, Ebü'l-Hakem Mâlik b. Abdurrahmân b. Ferac b. Sâlim b. Ferac, *Muvaṭṭa'atü'l-Faṣîḥ*, thk. Abdullâh b. Muhammed el-Hakemi (Riyad: Dâru'l-Zehâir, 1424/2003), 171.

⁴⁹ Sa'leb, *Kitâbü'l-Faṣîḥ*, 320.

“Başa baş kazandım, karşılaştığım şey ne güzel gayeydi. Fethalı bir şekilde “lekâe” deme, hata yaparsın, nitekim en iyi şekilde nasihatimi yaptım” anlamındaki şiirinde لَفِي fiilinin sahih masterlarını cem etmiştir.⁵⁰ Aynı şekilde o, eylemde ortaklığı ifade eden فَاعِلٌ bâbındaki سَاوَى fiilinin muzârisini يُسَاوِي değil de, يَسُوِي ormatında ifade etmenin yanlış olduğunu savunarak morfoloji ilmi çerçevesinde tashih etmeye çalışır. Zira ona göre müşâreke ifade eden يُسَاوِي fiili, يَسُوِي formatında zikredildiğinde asli vazifesini ve manasını kaybederek mana bozukluğuna sebep olmaktadır. Ayrıca o, terâcî ifade eden لَعَلَّ veya temennî ifade eden لَيْتَ gibi harflerin manasını taşımasından dolayı عَسَى fiilinin gerek mana gerekse lafız cihetiyle çekimlenmeyen/gayr-ı mutasarrıf bir fiil olduğuna dikkat çeker. Dolayısıyla bu fiilden muzârî, emir, master, ism-i fâil veya ism-i mef'ul gibi emsile-i mühtelifeyi türetmeyi lahn olarak değerlendirir.⁵¹

Görüldüğü kadarıyla Sa'leb *el-Fasîh*'te ağırlıklı olarak kelime düzeyindeki hataları tashih etmeye çalıştığından sentakstan çok morfolojik hataları düzeltmeye ve onların en sahih formlarını ortaya koymaya gayret etmiştir. Bununla birlikte az da olsa cümle, terkîb veya í'râb gibi sentaksla ilgili gördüğü ve hissettiği yanlışları da inceler onların, en sahih kullanımları ortaya koymaya çalışır.⁵²

c) Anlamsal Düzeydeki Hatalar

Arapça'da الْمَسْتَوَى الدَّلَالِي olarak ifade edilen ‘anlamsal düzeydeki hatalar’ da Sa'leb'in eserinde ele aldığı ve tashih ederek en fasih şeklini göstermeye çalıştığı kullanımlardır. Bu bağlamda bazı örnekler şu şekildedir: Mesela Sa'leb, أَطْعَمْنَا خَيْرَ مَلَّةٍ (bize darı ekmeği yedirdi) cümlesi yerine, أَطْعَمْنَا مَلَّةً cümlesi telaffuz etmenin anlamsal bağlamında yanlış olduğunu ifade eder. Nitekim döneminde avâm tarafından الْخُبْزَةُ (ekmek) olarak bilinen الْمَلَّةٌ kelimesinin orijinal anlamından farklı bir manaya kaydığını anlayan Sa'leb, kelimeyi الرَّمَاد (kül) ve التَّرَابِ الْحَارِّ (sıcak toprak) kelimeleriyle, asli manalarıyla izah eder. Dolayısıyla manaya delalet etmesi açısından أَطْعَمْنَا خَيْرَ مَلَّةٍ ve أَطْعَمْنَا مَلَّةً cümlelerinin

⁵⁰ İbnü'l-Murahhal, *Muwaţţaaatü'l- Faşih*, 171.

⁵¹ Sa'leb, *Kitâbü'l-Faşih*, 261.

⁵² Sa'leb, *Kitâbü'l-Faşih*, 289, 316 vd.

farklı cümleler olduğuna dikkat çekerek tashih etmeye çalışır.⁵³ İbn Kuteybe'nin de "insanların الْمَلَّةُ kelimesinin, الْخُزْرَةَ anlamına geldiği düşünerek أَطَعْنَا مَلَّةً demeleri hatalıdır" şeklindeki söylemi, müellifi teyit etmektedir.⁵⁴

Sa'leb, öğle veya akşam yemeğini isteyen birine cevaben مَا بِي تَعَدَّ ve مَا بِي مَا بِي cümleleri yerine مَا بِي غَدَاءٌ ve مَا بِي عَشَاءٌ ifadelerinin kullanmasına itiraz eder. Anlamsal düzeydeki bozukluğu ve nedenini ise şu şekilde açıklar: غَدَاءٌ ve عَشَاءٌ kelimeleri isim olup bizzat yemeğin kendisidir, içinde her hangi bir eylem yoktur. Dolayısıyla anlam: 'bende öğle yemeği yok' ve 'bende akşam yemeği yok' gibi bir mana ortaya çıkar, oysa burada doğru olan 'bende öğle yemeğinde yiyebileceğin bir şey yok' veya 'bende akşam yemeğinde yiyebileceğin bir şey yok' olmalıdır. Bu bağlamda delaletleri farklı olan iki cümlenin en sahihini kurallar çerçevesinde dilsel ve kültürel birikimiyle belirtmeye çalışır.⁵⁵

Sözcüğün biçimi, kelimenin anlamına bir gönderme ve onun bir göstergesi olduğu bilinen bir gerçektir. Bu gerçekten hareketle Sa'leb, bir şey istemek/dilencilik yapmak anlamına gelen رَجُلٌ يَسْأَلُ ifadesi yerine, رَجُلٌ يَتَصَدَّقُ cümlesini kullanmanın anlamsal düzeyde hatalı olduğunu iddia eder. İddiasını ise يَسْأَلُ fiilinin delalet bakımından يَتَصَدَّقُ fiilinden farklı ve zıt olduğu şeklinde temellendirmeye çalışır. Nitekim ikinci fiilin ifade ettiği 'sadaka vermek' anlamı, birinci fiilin ifade ettiği 'istemek/dilencilik yapmak' anlamının aksine bir manaya delalet etmektedir. Dolayısıyla Arap diline ve edebiyatına olan vukufiyeti ile özellikle 'avâm halkın dilene dolanan bu gibi yaygın hataları düzeltmeye çalışır.⁵⁶

Sa'leb, 'köpeği avlamaya teşvik etmek' anlamındaki أَسَدُّهُ عَلَى الصَّيِّدِ أَوْسَدُّهُ cümlesine karşılık delaleti farklı olan أَشْلَيْتُهُ عَلَى الصَّيِّدِ cümlesini değerlendirirken أَسَدُّهُ veya أَوْسَدُّهُ ifadeleriyle أَشْلَيْتُهُ ifadesinin içerdikleri anlam bakımından birbirleriyle çeliştiğini ifade ederek sahih kullanışı ortaya koyar. Zira 'köpeği bir şeye teşvik etmek ve kışkırtmak' anlamındaki أَوْسَدُّهُ ibaresiyle 'köpeği çağırmak ve bir şeyden alı koymak' anlamındaki أَشْلَيْتُهُ ibaresi delaletleri farklı ve

⁵³ Sa'leb, *Kitâbü'l-Faşih*, 318.

⁵⁴ İbn Kuteybe, Ebû Muhammed Abdullâh b. Müslim ed-Dineverî, *Edebü'l-kâtib*, thk. Muhyiddin Abdülhamid (Kahire: y.y. 1383/1963), 37.

⁵⁵ Sa'leb, *Kitâbü'l-Faşih*, 319.

⁵⁶ Sa'leb, *Kitâbü'l-Faşih*, 320.

zıt olan kavramlardır. Dolayısıyla 'köpeği avlanmaya teşvik etmek' anlamı kastedildiğinde *أَسَدُّهُ عَلَى الصَّيِّدِ أَوْسَدُّهُ* cümlesinin kullanılmasının sahih olabileceğini açıkça belirtmektedir. Ayrıca 'gizlenmeyi, saklanmayı talep etme' anlamına gelen *اسْتَخْفَى* fiilinin yerine *اِخْتَفَى* kelimesinin kullanılmasının hatalı olduğunu belirtmesi bu bağlamda eleştirdiği ve tashih etmeye gayret ettiği örnekler arasında zikredilebilir. Zira bunlar manaya delaletleri farklı olan kelime ve cümlelerdir.⁵⁷ Dolayısıyla o, döneminde halk arasında gerek şekilsel gerekse anlamsal bağlamda gördüğü yaygın hataları veya hissettiği dil yanlışlarını söz konusu özel çalışmasında zikredilen başlıklar bağlamında zımnen tashih etmeye çalışmıştır.

Sonuç

Ebü'l-Abbâs Sa'leb'e dil alanında şöhret kazandıran ve sözlük kültür bilgisini konu edinen *Kitâbü'l-Faşîh* adlı eseri, lahn ve taşhîh literatüründe önemli bir yere sahiptir.

Eserin, Arap dilinde yapılan hataların tespiti ve düzeltilmesi alanında telif edilmiş çalışmalar arasında gerek yazarının yetkin bir nahivci ve kabiliyetli bir edebiyatçı olması, gerek zengin muhtevasıyla ve gerekse halk tarafından yanlış kullanılan kelime ve ifadelerin doğru ve en fasih şekillerini açıklamasıyla literatürde önemli bir yer edindiği sonucuna varılmıştır.

Söz konusu eser, literatürdeki diğer çalışmalara kıyasen üzerinde farklı cihetlerle en çok çalışma yapılan, okunan, okunması ve okutulması tavsiye edilen eserlerin başında gelmektedir.

Eser, klasik ve modern dönemde lahn ve tashih alanında telif edilen birçok yapıta kaynaklık ettiği gibi *Lisânü'l-'Arab*, *Ķāmûsü'l-muĥîṭ*, *Tâcü'l-luġa* ve *Mu'cemü'l-vasîṭ* gibi önemli birçok sözlüğe de bolca malzeme sağlamış ve öncülük etmiştir.

Eserde yaygın şekilde kullanılan her sözcük ve kurallara uygun kullanımlar fasih olarak benimsenmiş, diğer kullanım türleri ise hatalı kullanım olarak kabul edilmiştir. Fakat aynı muhtevada birden çok fasih sözcük varsa

⁵⁷ Sa'leb, *Kitâbü'l-Faşîh*, 321.

en fasih olanı, aynı derecede iki fasih kelimenin ikisi de fasih olarak değerlendirilmiştir.

Genellikle iddiaların temellendirilmesinde şiirle istiḥād edilmiştir. Fone-tik, semantik, gramatik ve özellikle de morfolojik ve anlamsal gibi farklı lahn çeşitlerine dikkat çekilmiş, bunlardan kaynaklanan yaygın hatalar incelenmiştir.

Eserde kelimelerin kullanım biçimleri gösterilirken doğru veya yanlış ifadeler belirtilmiş ve az da olsa kullanımda olmayanlara ise 'terkedilmiş' şeklinde işaret edilmiştir.

Eserde fillerin mâzî, muzârî ve mastar gibi türevleri ile harfi cerli fillerin yanı sıra farklı terkip, deyim ve atasözlerin de sahih kullanışlarının gösterilmesi önemli ve orijinal yönlerini ortaya koymaktadır.

Kaynakça

- Abdülbâkî el-Yemânî, *İṣṣâratü't-ta'yîn fî terâcimi'n-nühât ve'l-lüğâviyyîn*. thk. Abdülmecit Deyâb. Riyad, y.y. 1986.
- Abdülkâhir el-Cürçânî, Ebû Bekr b. Abdirrahmân b. Muhammed. *Delâ'ilü'l-i'câz*. nşr. Mahmûd Muhammed Şâkir. Kahire: Mek tebetü'l-Hancî, 1410/1989.
- Ahmed Matlûb. *Mu'cemü'l-mustalahâti'l-belâgiyye ve tetavvürühâ*. Beyrut: Mek-tebetü Lübnân, 2000.
- Akçakoca, Yusuf. *Arap Dili Sözdiziminin Anlambilim Boyutu –Cümle Ögeleri, Kurgusu ve Anlam-*. Kayseri: Kimlik Yayınları, 2019.
- Bakırcı, Selami - Demirayak, Kenan. *Arap Dili Grameri Tarihi*. Erzurum: Atatürk Üni. Fen-Edebiyat yay. 2001.
- Brockelmann, Carl. *Târîhu'l-Edebi'l-Arabî*. çev. Abdulhâlim en-Necâr. 4. Cilt. Kahire: Dâru'l-Meârif, 4. Basım,1983.
- Bulut, Ali. *Belâgat: Meani-Beyan-Bedi'*. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 2015.

- Câhiz, Ebû Osmân Amr b. Bahr b. Mahbûb el-Kinânî. *el-Beyân ve't-tebyîn*, nşr. Abdüsselâm Muhammed Hârûn. Kahire: Mektebetü'l-Hancî, 1388/1968.
- Çelebi, Kâtip. *Keşfu'z-zunûn 'an esâmi'l-kutub ve'l-funûn*. 2 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâi't-Turâsî'l-'Arabî, ts.
- Çuhadar, Mustafa. "Fesâhat". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 12/423-424. İstanbul: TDV Yayınları, 1995.
- Durmuş, İsmail - Yüksel, Ahmet. "Savtiyye". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 36/204-206. İstanbul: TDV Yayınları, 2009.
- Durmuş, İsmail. "Sa'leb". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 36/25-27. İstanbul: TDV Yayınları, 2009.
- Ebû Hilâl el-Askerî, Hasen b. Abdillâh b. Sehl, *Kitâbü's-Sınâ'ateyn*. nşr. Ali Muhammed el-Bicâvî - Muhammed Ebü'l-Fazl İbrâhim. Kahire: Dâru İhyâi'l-Kütübî'l-Arabiyye, 1371/1952.
- Ebu Sehl el-Herevî. *et-Telvîh fi şerh'il-Faşîh*. thk. Abdülmün'im Hafâcî. Kahire: Mektebetü't-Tevhîd, 1386.
- Ebü't-Tayyib el-Lugavî, Abdülvâhid b. Alî el-Halebî. *Merâtibü'n-naḥviyyîn*. Kahire: Dârül-Nahda el-Arabiyye, 1974.
- Enbârî, Ebü'l-Berekât Kemâlüddîn. *el-İnşâf fi mesâ'ili'l-hilâf*. nşr. Muhammed Muhyiddîn Abdülhamîd. Kahire: Matbaatü't-S'âde, 4. Basım, 1380/1961.
- Ergüven, Şahabettin. "Arap Dilinde Lahn'ın Ortaya Çıkışı ve İlk Görüntüleri". *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 6/11(2007), 157.
- Ezherî Ebû Mansûr, Muhammed b. Ahmed b. Ezher el-Herevî. *Tehzîbü'l-luga*. thk. Abdülkerîm 'Azbâvî. Kahire: Dârü'l-Mısıriyye li'-Te'lif, 1964.
- Fahreddin er-Râzî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ömer b. Hüseyin et-Taberistânî. *Nihâyetü'l-îcâz fi dirâyeti'l-i'câz*. nşr. Nasrullah Hacımüftüoğlu. Beyrut: Dâru Sâdır, 1424/2004.
- Fück, Johann W. *el-Arabiyye: Dirâsâtü'n fi'l-luga ve'l-lehecât ve'l-esâlib*. trc. Abdülhalîm en-Neccâr. Kahire: Merkezü'l-Kavmî li't-Tercüme, 2014.

- Hafâcî, Muhammed Abdülmün'im. *Faşîhu Sa'leb ve's-şürûhu'lletî 'aleyh*. Kahire: Mektebetü'l-Camiatü'l-'Arabiyye, 1368/1949.
- Hakçioğlu, Muhammed Meşhud. "Arap Dil Bilginlerinin Zarûret Olgusu Hakkındaki Yaklaşımları". *Şırnak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 26 (15 Haziran 2021), 206-232.
- Hakçioğlu, Muhammed Meşhud. *Arap Gramerinde Zarûret Olgusu*. thk. Rıfat Akbaş. Ankara: Sonçağ Akademi, 2021.
- Hakçioğlu, Muhammed Meşhud. "Arap Şiirinde Fonetik Zarûretler". *İhya Uluslararası İslam Araştırmaları Dergisi* 8/1 (Ocak 2022), 188-211.
- Hâtib el-Bağdâdî, Ebû Bekr Ahmed b. Alî b. Sâbit. *Târîhu Bağdâd ev Medîneti's-selâm*. thk. Mustafa Abdülkâdir Atâ. Beyrut: Dâru Kütübi'l-'İlmiyye, 1997.
- İbn Cinnî, Ebü'l-Feth Osmân el-Mevsilî el-Bağdâdî. *el-Hasâis*. thk. Muhammed Ali en-Neccâr. Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-'Arabî, 1952.
- İbn Dürüsteveyh, Ebû Muhammed Abdullâh b. Ca'fer b. el-Merzübân el-Fârisî. *Taşhîhu'l-Faşîh*. thk. Abdullâh el-Cübûrî. Bağdat: Matbaatü'l-İrşâd, 1395/1975.
- İbn Kuteybe, Ebû Muhammed Abdullâh b. Müslim ed-Dîneverî. *Edebü'l-kâtib*. thk. Muhyiddin Abdülhamîd. Kahire: y.y. 1383/1963.
- İbn Manzûr, Ebü'l-Fazl Cemâlüddîn Muhammed b. Mükerrerem el-Ensârî. "fsaha". *Lisânü'l-'Arab*. 15 Cilt. Beyrut: Dâru Sâdır, 3. Basım, 1414.
- İbn Manzûr, Ebü'l-Fazl Cemâlüddîn Muhammed b. Mükerrerem b. Alî b. Ahmed el-Ensârî. "vefere", *Lisânü'l-'Arab*. nşr. Fâris eş-Şidyâk. Beyrut: Daru Dadır, 1414.
- İbn Sinân el-Hafâcî, Ebû Muhammed Abdullâh b. Muhammed b. Saîd el-Halebî. *Sırrü'l-feşâha*. Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-ilmîyye, 1402/1982.
- İbn. Hallikân, Ebü'l-Abbâs Şemsüddîn el-Bermekî el-İrbilî. *Vefeyâtü'l-a'yân*. thk. İhsân Abbâs. 5 Cilt. Beyrut: Dâru Sadr, 1990-1994.

- İbnü'l-Muraḥḥal, Ebü'l-Hakem Mâlik b. Abdurrahmân b. Ferac b. Sâlim b. Ferac. *Muwaḥḥatü'l- Faşîh*. thk. Abdullâh b. Muhammed el-Hakemi. Riyad: Dâru'l-Zehâir, 1424/2003.
- İbnü'n-Nedîm, Ebü'l-Ferec Muhammed b. Ebî Ya'kûb İshâk b. Muhammed b. İshâk. *el-Fihrist*. thk. İbrâhim Ramadân. 2 Cilt. Beyrut: Darü'l-Ma'rife, 1997.
- İsmail Karagöz. "Kavramların Önemi ve İnsanı Anlatan Kur'an'ın Temel Kavramları". *Diyanet İlmî Dergi* 31/3 (1995), 37-52.
- Kazvînî, Hatîb. *el-Îzâh*. Kahire: y.y. ts.
- Meydân'î, Abdurrahmân Hasan Habenneke. *Belâgatü'l-'Arabiyye ususuhâ ve 'ulûmuhâ ve fûnûnühâ*. Dimeşk: Dâru'l-Kelâm, 1996.
- Meydânî, Ebu'l-Fazl en-Nisâburî. *Mecme'u'l-emsâl*. thk. Muhammed Ebu'l-Fazl İbrâhim. Kahire: Îsâ el-Bâbî el-Halebî, 1979.
- Nuveyrî, *Nihâyetü'l-ereb fî funûni'l-'Arab*. thk. Mufid Kumayha. Beyrut: Dâru'l-kutubi'l-'ilmiyye, 2004.
- Mutarriżî, Ebü'l-Feth Burhânüddîn. *el-Muğrib fî tertîbi'l-Mu'rib*. thk. Mahmûd Fâhûrî - Abdülhamîd Muhtâr. 2 Cilt. Haleb: Mektebetü Usame b. Zeyd, 1399/1979.
- Özçelik, Ziya. *Ebu'l-Abbâs Sa'leb ve el-Faşîh'i*. Konya: Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1997.
- Râzî es-Saîdî', Ebü'l-Hasen Ali b. Ca'fer b. Muhammed. et-Tenbîh 'ale'l-laḥni'l-celî ve'l-laḥni'l-ḥafî. thk. Gânim Kaddûrî el-Hamed. Ürdün: Dâru Ammâr, 2000.
- Sa'duddîn et-Teftâzânî, *Muhtaşarü'l-me'ânî*. İstanbul: Eser Kitapevi, 1960.
- Sa'leb, Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Yahyâ b. Zeyd b. Yesâr eş-Şeybânî. *Kitâbü'l-Faşîh*. thk. Âtîf Medkûr. Kahire: Dâru'l-Me'ârif, ts.
- Safedî, Ebu's-Safâ Selâhuddîn Halil b. İzziddîn Aybeg b. Abdillâh. *el-Vâfi bi'l-Vefeyât*. thk. Ahmed el-Arnâvûd - Tûkî Mustafâ. 29 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâi't-Turâsî'l-Arabî, 2000.

- Sekkâkî, Ebû Ya'kûb Sirâcüddîn Yûsuf b. Ebî Bekr (b.) Muhammed b. Ali el-Hârizmî. *Miftâhu'l-'ulûm*. nşr. Abdülhamîd Hindâvî. Beyrut: Dârü'l-kütübî'l-ilmîyye, 1420/2000.
- Sevdi, Ali. *Arap Grameri Literatüründe Sa'leb ve el-Mecâlis'i*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2019.
- Süyûtî, Ebü'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân. *el-Müzhir fi 'ulûmi'l-luğa*. thk. Fuâd Ali Mansûr. 2 Cilt. Beyrut: Dâru Kütübî'l-'İlmiyye, 1998.
- Süyûtî, Ebü'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân. *el-Eşbâh ve'n-nezâ'ir fi'n-naħv*. thk. Abdülâl Sâlim Mekrem. 9. Cilt. Beyrut: Müessesetü's-Risâle, 1406/1985.
- Taşköprizâde, Ahmed Mustafa. *Miftâhu's-Sa'âde ve Misbâhu's-Seyyâde fi Mevdûâtî'l-'Ulûm*. 3. Cilt. Beyrut: Dâru kutubî'l-'İlmiyye, 1985.
- Yâkût b. Abdillâh el-Hamevî, Ebû Abdillâh Şihâbüddîn b. Abdillâh el-Bağdâdî. *Mu'cemü'l-üdebâ'*. thk. İhsân Abbâs. Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1993.
- Yâkût el-Hamevî, Ebû Abdullah Şihâbüddîn b. Abdillâh el-Bağdâdî er-Rumî. *Mu'cemu'l-üdebâ'*. thk. Hasân Abbâs. 7 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî, 1993.
- Yeşil, Selman. *Harîrî'nin Lahn Anlayışı*. Diyarbakır: Dicle Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2017.
- Yûhân Fek, *el-Lügatü'l-arabîyye dirâsât fi'l-luğa ve'l-lehecât ve'l-esâlib*. çev. Ramazân Abdüttevâb. Kahire: Mektebetu'l-Hâncî, 1980.
- Yurt, Mehmet Emin. "Î'câzu'l-Kur'ân İlminin Mahiyeti, Tanımı ve Genel Hatlarıyla Tarihsel Süreci". *Iğdır Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 9 (Nisan 2017), 208-219.
- Yurt, Mehmet Emin. *Fahrüddîn Râzî'ye Göre Î'câzu'l-Kur'ân (Mefâtîhu'l-Gayb Tefsiri Bağlamında)*. Ankara: Gece Akademi, 2018.
- Zâhit b. Mühelhil el-Atik eş-Şemeri. *Eserü kitâbi'l-faşîh ve şurûhi fi't-tankîyye ve'tevesu'*. Mekke: Câmiaatü'l-Ümmî'l-Kurâ, Yüksek Lisans Tezi, 2006.